

 MARC BLOCH

FEUDÁLNÍ SPOLEČNOST

Argo / 2010

nepochybně právě on, kdo kultivované publikum svého století naučil, že „feudální zákony“ charakterizují konkrétní období dějin. Z Francie se tato slova a s nimi i tyto představy rozšířily i do ostatních jazyků Evropy, a to buď jako prosté kalky, nebo jako překlady, jako je tomu například v němčině (*Lehnwesen*). Postupné zobecnění tohoto názvu nakonec završila Francouzská revoluce, která se postavila právě proti pozůstatkům institucí, jež kdysi de Boulainvilliers pokřtil se zcela opačnými úmysly. „Národní shromáždění,“ říká slavný dekret z 11. srpna 1789, „ruší feudální režim.“ Lze snad od tohoto okamžiku zpochybnit existenci společenského systému, jehož vyvrácení stálo tolik utrpení?²⁾

Musíme si však přiznat, že toto slovo, jež mělo dosáhnout takového úspěchu, nebylo zvoleno právě nejšťastněji. Důvody, jež původně rozhodly o jeho prosazení, se přitom zdají být zcela zřejmé. Boulainvilliers i Montesquieu pokládali rozdrobení moci mezi četné drobné vládcy nebo dokonce pány jednotlivých vesnic za nejcharakterističtější rys středověku. Domnívali se, že použitím slova feudalita vyjadřují právě tento rys. Když totiž hovořili o lénech, měli na mysli jak územní knížectví, tak i jednotlivá panství. Všechna panství však nebyla lény a ani všechna léna knížectvími či panstvími. Především máme důvod pochybovat, zda lze nějaká velmi složitá společenská uspořádání šťastně označovat jeho ryze politickým aspektem, nebo, budeme-li „léno“ chápat v jeho úzce právním významu, formou majetkového práva. Slova jsou však jako opotřebované mince, které časem zcela ztrácejí svůj etymologický reliéf. Dnes se „feudalita“ a „feudální společnost“ běžně používají jako název pro celou spleť jevů, kde vlastní léno ztratilo svůj prvořadý význam. Pokud však tyto výrazy budeme pokládat za prosté nálepky, jež posvětil čas a jejichž obsah bude teprve třeba definovat, může je historik používat stejně klidně jako fyzik, který i přes původní řecký význam slova atom nazývá atomem skutečnost, kterou se snaží neustále štěpit na stále menší částice.

Je zásadní otázkou, zda jiné společnosti v jiných dobách a na jiných místech neměly strukturu, jež se v hrubých rysech natolik podobala struktuře naší západní feudality, a zda by si tyto společnosti rovněž nezasloužily označení „feudální“. K tomuto problému se vrátíme na konci této knihy, obecně se jím však zabývat nebudeme. Pokusíme se o analýzu té feudality, jež toto jméno dostala jako první. Co se týče chronologického rámce, naše pátrání se až na několik problémů souvisejících s počátky a přežíváním těchto jevů omezí na období našich dějin, jež se

táhne přibližně od 9. století až do prvních desetiletí 13. století, a co se týče rámce zeměpisného, na západní a střední Evropu. Toto časové vymezení zdůvodní až samotná studie, vymezení prostorové si však žádá krátký komentář už nyní.

* * *

Starověká civilizace se soustředila kolem Středomořího moře. „Z celé země,“ píše Platon, „obýváme jen tu část, jež se táhne od řeky Fasis až po Herkulovy sloupy. Mačkáme se kolem moře jako mravenci či žáby kolem rybníka.“³⁾ I přes časté výboje zůstalo Středomoří centrem Románie i o staletí později. Akvitánský senátor tak mohl udělat kariéru na břehu Bosporu a zároveň vlastnit rozsáhlá dominia v Makedonii. Velké výkyvy cen otráasaly hospodářstvím od Eufratu až po Galii. Bez afrického obilí by existence římské říše byla nemyslitelná, stejně jako katolická teologie bez Afričana Augustina. Za Rýnem naopak začínala nesmírná říše Barbarů, podivná a nepřátelská.

Na prahu období, které nazýváme středověk, však tuto rovnováhu, jež už tehdy byla jistě do značné míry narušena zevnitř, což zde ale nebudeme řešit, zničily dva významné přesuny lidských mas, které ji nahradily zcela jinou konstelací. Nejprve to byly invaze Germánů a později muslimské výboje. Země obývané Germány spojila s většinou oblastí, jež byly kdysi součástí západořímské říše, někdy stejná vláda, každopádně však jednota týchž mentálních a sociálních zvyklostí. Pomalu se k tomuto celku připojily také keltské ostrovní skupinky, jež pak byly více méně asimilovány. Severní Afriku naopak čekal zcela jiný osud. Opětovná ofenziva Berberů už dříve připravila zlom, který následně završil islám. Arabská vítězství na březích Levanty ostatně vytlačila bývalou východořímskou říši na Balkán a do Anatólie a proměnila ji v říši řeckou. Nesnadné dopravní spojení, svěbytná společenská a politická struktura, náboženská mentalita a církevní uspořádání značně odlišné od latinských tradic ji od tohoto okamžiku stále více izolovaly od křesťanů Západu. A konečně, ačkoli měl Západ směrem na východ kontinentu značný vliv na slovanské kmeny a u některých z nich šířil společně se svou specifickou náboženskou formou, s katolictvím, také své myšlení a dokonce i některé ze svých institucí, sledovala společensktví, jež náležela k této jazykové větvi, většinou zcela specifický vývoj.

Románsko-germánský svazek, hraničící s těmito třemi bloky (islámským, byzantským a slovanským), který se od 10. století neustále snažil posunout kupředu své hranice, měl k dokonalé jednotě velmi daleko. Jeho jednotlivé součásti byly poznamenány rozdíly plynoucími z jejich odlišné minulosti, příliš výraznými, aby se jejich vliv neprojevil i v přítomnosti. Dokonce i tam, kde byla výchozí situace velmi podobná, šel pozdější vývoj místy vlastní cestou. Jak bychom však za těmito rozdíly, jakkoli intenzivními, mohli nevidět společné rysy jediné civilizace, civilizace Západu? Že se mi na následujících stránkách občas přihodí, že tam, kde by se dalo očekávat označení „západní a střední Evropa“, řeknu zkrátka jen „Evropa“, není pouze dílem snahy ušetřit čtenáře námahy s příliš dlouhými přívlastky. Co totiž toto slovo a jeho vymezení znamenalo ve starém, umělém zeměpise „pěti částí světa“? Význam měl jen jeho lidský rozměr. Kde jinde tedy vznikla a rozvinula se evropská civilizace, aby se odtud rozšířila po celé planetě, ne-li mezi lidmi, kteří žili mezi Tyrhénským mořem, Jadranem, Labem a Atlantikem? Tak to v hrubých rysech vnímal už onen španělský kronikář, který v 8. století rád označoval jako „Evropany“ Franky Karla Martela, kteří zvítězili nad islámem, nebo zhruba o dvě století později saský mnich Widukind, který v osobě Oty Velikého, který odrazil Maďary, nadšeně oslavoval osvoboditele „Evropy“.⁴⁾ V tomto smyslu, který je z hlediska historického obsahu nejbohatší, byla Evropa výtvozem raného středověku. Existovala tedy už v okamžiku, kdy se před ní otevřely brány vlastního feudálního věku.

* * *

Nezáleží na tom, že feudalita jakožto označení pro jednu fázi evropských dějin, s takto stanoveným vymezením, byla, jak uvidíme později, předmětem téměř protichůdných interpretací. Už samotná existence tohoto pojmu je důkazem jedinečnosti, jež je instinktivně přisuzována období, které označuje. V tomto smyslu lze knihu o feudální společnosti chápat jako snahu o to najít odpověď na otázku, kterou klade už samotný její název: Jaké zvláštní rysy charakterizují tento úsek minulosti, že vedle jiných tvoří samostatné dějinné období? Naším cílem je jinými slovy pokus o analýzu a výklad jisté společenské struktury s jejími vazbami. Takový postup se ze zkušenosti jeví jako plodný a své využití snad najde i v dalších oblastech studia, vymezených jinými hranicemi.

Snad bude to, co je na tomto projektu nepochybně nové, omluvou za chyby, jichž jsem se při psaní dopustil.

Už vzhledem k šíři takto pojatého výzkumu bylo nezbytné výslednou prezentaci nějak rozčlenit. První část popisuje obecné podmínky společenského prostředí a dále utváření vztahů osobní závislosti, které představují nejvýraznější rys feudální struktury. Druhý svazek se zabývá vývojem jednotlivých tříd a mocenským uspořádáním. Vždycky je ale těžké zachytit skutečnosti v jejich vývoji. Okamžik, kdy se jasněji vymezily staré třídy, kdy se nová třída, měšťanstvo, prosadila jako specifická vrstva a veřejná moc se vzpamatovala z dlouhého oslabení, byl v tomto smyslu také okamžikem, kdy západní civilizace začala ztrácet nejvýraznější rysy feudální společnosti. První z obou studií, jež postupně předkládáme čtenáři, bude studií o genezi a ta druhá, aniž by bylo možné je striktně chronologicky oddělit, o konečném vyústění a pozůstatcích feudalit.⁵⁾

Historik však zdaleka není svobodný. Z minulosti zná jen to, co mu tato minulost sama svěří. Nadto, je-li studovaná látka příliš rozsáhlá na to, aby mohl sám prostudovat všechna svědectví, cítí se ve svém bádání neustále omezený stavem výzkumu. Je jisté, že zde nenajdeme výklad žádné z oněch polemik, jejichž jevištěm se erudice nejednou stala. Jak bychom mohli strpět, aby historie ustoupila do pozadí před historií? Nikdy jsem se však nesnažil skrývat mezery či nespolehlivost našich znalostí, ať už měly jakoukoli příčinu. Nedělal jsem si starosti s tím, že bych tak mohl čtenáře znechutit. Toho bych se měl obávat spíš tehdy, kdybych vědu, jež je bytostně spjata s pohybem, vylíčil jako nějakou zkostnatělou nauku. Anglický právník Maitland, který je jedním z lidí, kteří středověkým společností nejlépe porozuměli, říkal, že kniha o dějinách musí vzbuzovat hlad. Tedy, abychom si rozuměli, hlad po nových poznacích a především po nových objevech. Nepřál bych si tedy nic jiného, než aby tato kniha vzbudila alespoň u několika málo badatelů apetit.⁶⁾

1. KNIHA

POSLEDNÍ NÁJEZDY

1. MUSLIMOVÉ A MAĎAŘI

Evropa pod nájezdy a v obležení

„Před vašimi zraky zuří hněv boží. [...] Města jsou vylidněna, kláštery strženy či vypáleny, pole zpustlá. [...] Mocní všude utlačují slabé a lidé jsou jako ryby v moři, jež se požívají navzájem.“ Tak mluvili v roce 909 na shromáždění v Trosly biskupové z remešské provincie. Literatura 9. a 10. století, listiny i usnesení koncilů jsou plné takových nářků. I když vezmeme v úvahu patos a pesimismus, jež byly pro církevní řečníky charakteristické, musíme nutně v tomto stále opakovaném motivu, který ostatně potvrzuje celá řada faktů, rozpoznat i něco jiného než pouhé kliše. Bystří lidé schopní vnímat souvislosti, zejména pak klerici, museli mít nutně pocit, že žijí ve strašlivé době plné zmatků a násilí. Středověká feudalita se zrodila uprostřed nesmírně pohnuté doby a do jisté míry vznikla přímo z tohoto chaosu. Mezi příčinami, které přispěly ke vzniku či k udržování takové bouřlivé atmosféry, však byly i takové, jež neměly s vnitřním vývojem evropských společností nic společného. Nová západní civilizace, která se o několik století dříve utvořila v tavicím kotli germánských invazí, se sama stala obleženou citadelou či lépe řečeno citadelou víc než z poloviny čelící útokům. A to hned ze tří stran najednou: na jihu islámskými věřícími, tedy Araby nebo poarabštěnými populacemi, na východě Maďary a na severu Skandinávci.

Muslimové

Z tohoto výčtu nepřátel byl islám bezpochyby nejméně nebezpečný. Ne že bychom snad chtěli hned ukvapeně mluvit o jeho úpadku. Oproti nádheře Bagdádu či Cordóby neměla chudá města Galie a Itálie ani zdaleka dlouho co nabídnout. Západ byl ekonomicky až do 12. století zcela ve vleku muslimského a také byzantského světa: jediné zlaté mince, kující v našich končinách, pocházely z řeckých či arabských mincoven nebo

Jutlandu. Skupiny, jež setrvaly na místě, se mohly po několik století volně rozpínat. Někdy v 8. století však přišel okamžik, kdy jim začal scházet prostor, tedy alespoň vzhledem ke stavu jejich zemědělství.

Cílem prvních výprav Vikingů na Západ nebylo ani tak dobytí trvalých sídlišť, jako spíš kořist, jež měla být odvezena zpět do jejich domovů. Ale i to byl způsob, jak předejít nedostatku půdy. Díky této kořisti získané u jižních civilizací si mohl vůdce, jenž si s obavami uvědomoval hranice svých polí a pastvin, udržet svůj životní styl a být i nadále štědrý ke svým druhům, což bylo podmínkou jeho prestiže. V chudších vrstvách emigrace druhorozeným umožňovala uniknout ubohému živoření na rodné hroudě, kde už bylo příliš těсно. V tehdejší době se jistě nejedna venkovská rodina podobala té, kterou zachycuje vyobrazení jednoho švédského náhrobního kamene z počátku 11. století: z pěti synů zůstal v kraji jen prvorozený a benjamíněk; zbylí tři zemřeli daleko od domova, jeden na Bornholmu, druhý ve Skotsku a třetí v Konstantinopoli.²⁶⁾ Museli-li některý z mužů opustit *gaard* svých předků kvůli sporu či vendetě, jejichž častý výskyt podporovala společenská struktura a mravy, vzhledem k nedostatku neosídleného prostoru pro něj bylo stále těžší najít si nový domov přímo v zemi, a tak coby štvanec často nenašel jiný azyl než moře a daleké končiny, k nimž moře otevíralo cestu. A to tím spíš, byl-li nepřítelem, před nímž prchal, jeden z králů, kterým hustější osídlení umožňovalo účinněji dohlížet na rozsáhlejší území. Zvyk a úspěchy však způsobily, že to, co bylo dříve nutností, záhy získalo punc přitažlivosti a dobrodružství, jež se obvykle ukázalo jako výnosné, se zároveň stalo řemeslem i zábavou.

Podobně jako počátek normanských nájezdů nelze ani jejich konec vysvětlit stavem politické moci v napadených zemích. Otonská monarchie byla jistě lépe připravena k ochraně svého pobřeží než říše posledních Karlovců a Vilém Levoboček i jeho nástupci by v Anglii představovali nebezpečné protivníky. Přesto najednou jedni ani druzí neměli takřka co hájit. A jen těžko uvěříme, že Francie od poloviny 10. století a Anglie za Eduarda Vyznavače působily jako příliš těžká kořist. Podle všeho nakonec pramen vysušila konsolidace moci v jednotlivých skandinávských královstvích, a to i přesto, že zpočátku tyto migrace na okamžik zesílila, když na moře vyvrhla řadu vyhnanců a zklamaných pretendentů. Napříště však mobilizaci mužů i lodí zmonopolizovaly jednotlivé státy, které přistoupily zejména k velmi pečlivé rekvizici plavidel. Králové také přestali podporovat ojedinelé výpravy, jež udržovaly

neklid a jež poskytovaly příliš snadná útočiště psancům, jak vidíme ze ságy o svatém Olafovi, a konspirantům zase prostředek k získání bohatství, nezbytného pro jejich nekalé plány. Vyprávělo se, že Sven tyto výpravy zakázal, jakmile se stal pánem Norska. Předáci si tak pomalu zvykli na klidnější způsob života a své ambice se snažili ukojit přímo ve své vlasti, po boku svého panovníka či jeho rivalů. Nová území se získávala aktivnějším klucením v rámci vlastního území. Zbývaly tak už jen dynastické výboje jako v případě Knutova triumfu či pokusu Haralda Hardrade. Královská vojska však byla těžkopádným strojem, jenž se ve státě s tak nestabilní organizací uváděl do chodu jen těžko. Poslední pokus dánského krále o dobytí Anglie, v době Viléma Levobočka, ztroskotal z důvodu palácového převratu ještě dříve, než panovníkova flotila zvedla kotvy. Norští králové své záměry záhy omezili na upevňování či prosazování své vlády na západních ostrovech od Irsku až po Hebridy. Králové dánští a švédští napříště podnikali již jen další dlouhé výpravy proti svým slovanským, litevským a finským sousedům, jež byly represivními podniky, protože pirátské nájezdy těchto národů na oplátku neustále udržovaly neklid v Baltském moři, a zároveň i výbojnými válkami a křížovými výpravami, jež se občas velmi nápadně podobaly výpadům, jimiž tak dlouho trpěly břehy Šeldy, Temže či Loiry.

3. NĚKTERÉ DŮSLEDKY NÁJEZDŮ A JEJICH VÝZNAM

Anarchie

Z bouře posledních nájezdů vyšel Západ pokrytý ranami. Ušetřena nebyla ani města, alespoň tedy ne Skandinávci, a dokázalo-li se po vyplenění či vylidnění mnoho z nich pozvednout z vlastních troskek, tento brutální zásah do běžného chodu života je na dlouhou dobu oslabil. Řada z nich však měla menší štěstí: dva nejvýznamnější přístavy karlovské říše v severních mořích, Dorestad v rýnské deltě a Quentovic při ústí řeky Canche, klesly jednou provždy na úroveň samoty o několika domech či rybářské vesnice. Doprava po říčních cestách ztratila veškerou bezpečnost: v roce 861 byli pařížští kupci prchající na svých lodích dostiženi normanskými plavidly a odvečeni do zajetí. Strašlivě trpěl zejména venkov, a to do té míry, že se občas proměnil ve skutečnou pustinu. V Toulonsku musela být po vyhnání banditů z Freinetu

půda znovu vyklučena. Staré hranice mezi jednotlivými pozemky zde už nebylo možné rozeznat, a tak „si každý urval půdy podle svých sil“, jak se píše v jedné listině.²⁷⁾ V okolí Tours, kudy Vikingové často táhli, se jiná listina ze 14. září 900 zmiňuje o malém panství Vontes v údolí Indry a o vesnici Martigny na Loiře. Ve Vontes by prý mohlo „držet půdu“ pět manů, „kdyby panoval mír“. V Martigny jsou platby pečlivě rozepsány. Vztahují se však k minulosti. Ačkoli zde lze ještě rozlišit sedmáct samostatných držav, nepřinášejí už vůbec žádný zisk. Na této zchudlé hroudě žije už jen šestnáct manů, tedy o jednoho méně, než kolik je zde držav. Jindy zde přitom musely být některé z nich obsazeny dvěma i třemi rodinami. Někteří z těchto mužů „nemají ani ženu, ani děti“. A následuje stejný tragický refrén: „Tito lidé by mohli v míru držet půdu.“²⁸⁾ Všechno toto ničení ale nebylo dílem útočníků. Často totiž bylo nutné nepříteli zlikvidovat vyhladověním. Jak tvrdí dobová kronika, roku 894, když se jedna banda Vikingů musela ukrýt za starými hradbami Chesteru, anglické vojsko „odvedlo z okolí všechno dobytek, spálilo úrodu a celý okolní kraj nechalo spást koňmi“.

Ze všech společenských tříd propadali největší beznaději samozřejmě sedláci. A to do té míry, že mezi Seinou a Loirou a v blízkosti Mosely se v náhlém návalu energie několikrát pod přísahou spojili a společně se vrhli na lupiče. Jejich špatně organizované oddíly se však pokaždé nechaly pobít.²⁹⁾ Nebyli však jedinými, kdo tvrdě doplácel na zrušení venkova. Města trpěla hladem, i když jejich hradby úspěšně odolávaly. Páni, jejichž příjmy pocházely z půdy, chudli. Zejména církevní panství přežívala jen s velkými obtížemi. Z tohoto stavu vyplynul – stejně jako po stoleté válce – hluboký úpadek řeholnictví, a tudíž i intelektuálního života. Zasažena byla především Anglie. Král Alfred v předmluvě ke svému překladu *Liber regule pastoralis* Řehoře Velikého s bolestí připomíná „dobu, kdy anglické kostely, dnes vypleněné či spálené, překypovaly poklady a knihami“.³⁰⁾ Anglosaské církevní kultuře, jež kdysi oslňovala celou Evropu, nyní odzvánělo. K nejdéletrvavším důsledkům patřil všudypřítomný strašlivý úbytek sil. Jakmile došlo k obnově relativní bezpečnosti, lidé, jejichž řady rovněž prořídly, stáli najednou před rozsáhlými, kdysi obdělávanými plochami, jež však mezitím znovu zarostly vegetací. Dobývání panenské půdy, jíž bylo dosud víc než dost, se tak zpozdilo o více než sto let.

Nešlo však jen o toto hmotné ničení. Musíme vzít v úvahu i psychologický efekt této bouře. Ten byl tím hlubší, že především ve franské

říši smršť vystřídala období alespoň relativního klidu. Karolínský mír samozřejmě netrval příliš dlouho a nikdy nebyl úplný. Lidská paměť je však krátká a schopnost věřit iluzím nekonečná. O tom svědčí dějiny postupného opevňování Remeše, které se s drobnými odchylkami opakovaly v nejednom městě.³¹⁾ Za Ludvíka Zbožného požádal arcibiskup o povolení použít kameny ze starých římských hradeb na rekonstrukci své katedrály. Flodoard píše, že v monarchovi, „jenž se tehdy těšil z hlubokého míru a pyšnil se slavnou mocí své říše, nevzbuzovaly nájezdy barbarů ani ty nejmenší obavy, a tak arcibiskupovi dal svůj souhlas. Uplynulo sotva padesát let, barbari byli zpátky a hradby se musely ve spěchu stavět znovu. Zdi a palisády, jimiž se tehdy Evropa zjezila, byly viditelným symbolem veliké úzkosti. Drancování se napříště stalo běžnou záležitostí, s níž opatrní lidé počítali při uzavírání svých smluv. O tom svědčí smlouva o pronájmu pozemků v okolí Lukky z roku 876, jež si vymíňovala pozastavení nájmu, „pokud barbarské plémě vypálí či zničí domy a jejich vybavení nebo mlýn“³²⁾ nebo o deset let dříve závěť wessexského krále, v níž se říká, že almužny, jež ukládá svým majetkům, budou vypláceny pouze tehdy, bude-li každý takto zatížený pozemek „osazený lidmi a dobyt看em a nebude-li proměněn v pustinu“.³³⁾ Po celém Západě se ozývaly rozdechvélé modlitby, jež se dochovaly v liturgických knihách a které se sice liší svým použitím, ale spojuje je stejné citové naladění. V Provence slyšíme: „Věčná Trojice (...) osvobod' svůj lid od útlatku pohanů,“ jimiž se zde myslí jistě Saraceni. V severní Galii zase: „Osvobod' nás, ó Bože, od zuřivého plemene Normanů, jež ničí naše království.“ V Modeně, kde se lidé obraceli ke svatému Gemignanovi, znělo: „Buď naším ochráncem před šípy Maďarů.“³⁴⁾ Jen si na okamžik představme pocity věřících, kteří se den co den připojovali k těmto úpěnlivým prosbám. Žije-li nějaká společnost v neustálé pohotovosti, neděje se tak bez následků. Arabské, maďarské či skandinávské nájezdy jistě nenesly veškerou zodpovědnost za tento tíživý stín, jenž trvale znepokojoval věřící, nesly ji však z velké části.

Tento otrěs ale nebyl smrtelný a sama tato anarchie vedla k jistým změnám, někdy velmi hlubokým, v siločárách západní civilizace.

V Galii došlo k pohybům obyvatelstva, jejichž důsledky byly jistě dalekosáhlé, ačkoli se v tomto ohledu můžeme opřít jen o jejich tušení. Už za Karla Holého vláda bez valného úspěchu usilovala o to, aby se sedláci, kteří uprchli před útočníky, vrátili zpět do svých domovů. Vrátili se lidé z Dolního Limousinska, o nichž v pramenech čteme, že hledali

měl Godefroy z Bouillonu, významný lotrinský pán, který naštěstí mluvil oběma jazyky, co dělat, aby utišil tehdy prý už tradiční nepřátelství mezi francouzskými a německými rytíři.⁵⁰⁾ Na „sladkou Francii“ z *Písně o Rolandovi* si pamatují všichni: byla to Francie dosud poněkud nepřesných hranic, která sice měla sklon snadno splynout s obrovskou říší legendárního Karla Velikého, jejíž srdce však zcela jednoznačně leželo v kapetovském království. Legenda tak napomohla asimilaci a ustálení tohoto toponyma. Národní hrdost, jež byla jakoby pozlacená vzpomínkou na Karlovce, tak v očích těchto lidí, kteří se nechali snadno omámit válečnými úspěchy, jen tím víc sílila. Velká hrdost Němců zase plynula z toho, že zůstali císařským národem. Tyto postoje pomáhala udržovat monarchická loajalita. Je příznačné, že jejich projevy se prakticky vůbec neobjevují v epických básních ryze magnátské inspirace, jako byl lotrinský cyklus. Nepředstavujme si však nějaké naprosté ztotožnění národního cítění s monarchií. Mnich Guibert, který byl horlivým vlastencem a který dal za Ludvíka VI. svému líčení křížové výpravy slavný titul *Gesta Dei per Francos*, byl jen vlažným obdivovatelem Kapetovců. Vědomí národní příslušnosti vycházelo ze složitějších předpokladů: ze společného jazyka, tradice, více či méně správně pochopených historických reminiscencí a z vědomí společného osudu, který v každém dílčím případě určovala velmi nahodile vymezená politická struktura, která však jako celek odpovídala hlubokým a již letitým tendencím.

To vše vlastenectví nevytvořilo. V průběhu druhého feudálního věku, který charakterizovala potřeba lidí spojovat se v širší společenství a zároveň existence společnosti, která si každopádně lépe uvědomovala samu sebe, však byl patriotismus jakoby konečně explicitním projevem těchto latentních skutečností, a tudíž i projevem vytvářejícím skutečnosti nové. Už v básni, která vznikla krátce po *Rolandovi*, se chváli obzvláště úctyhodný rytíř slovy: „není nad Francouze“.⁵¹⁾ V době, jejíž hlubší dějiny se snažíme vytyčit, nevznikly jen státy. Tato epocha byla svědkem potvrzení či vzniku vlastí, které měly zažít ještě řadu vzestupů a pádů.

3. KNIHA

FEUDALITA JAKO SPOLEČENSKÝ MODEL A JEJÍ PŮSOBNÍ

1. FEUDALITA JAKO SPOLEČENSKÝ MODEL

Feudalita či feudality: singulár či plurál?

Podle Montesquieua byl vznik „feudálních zákonů“ v Evropě jedinečným fenoménem svého druhu, „událostí, k jaké ve světě došlo jen jednou a jaká se možná nikdy nebude opakovat“. Voltaire, který byl sice nepochybně méně zblhlý v přesných právních definicích, ale zase se zajímal o širší obzory, s tímto názorem nesouhlasil: „Feudalita není událost. Je to velmi stará forma, která stále existuje na třech čtvrtinách naší polokoule, pouze s odlišnými správními systémy.“⁶¹⁾ Věda se dnes obecně přiklonila na stranu Voltaira. Egyptská, achájská, čínská či japonská feudalita: tato nijak vzácná slovní spojení – a to cituji jen namátkově – jsou dnes už zcela vžitá. V západoevropských historických ovšem někdy vzbuzují lehké pochybnosti. Ti totiž dobře vědí, jak rozmanité definice byly tomuto pověstnému pojmu přisuzovány už na jeho rodné půdě. Podle Benjamina Guérarda byla podstatou feudální společnosti půda. Jacques Flach namítal, že jí byla skupina osob. Jsou však ony cizokrajné feudality, kterými se dnes obecně dějiny zjevně jen hemží, spíše Guérardova nebo naopak Flachova typu? Tyto pochybnosti vyřešíme jen tehdy, vrátíme-li se k počátkům celého problému. Jelikož získalo tolik společností, jež od sebe dělí mnoho století i kilometrů, označení „feudální“ zcela zjevně jen pro svou skutečnou či předpokládanou podobnost s naší feudalitou, musíme určit na prvním místě rysy tohoto modelového případu, který stojí jakoby v centru rozsáhlého systému odkazů. Nejprve však musíme poukázat na některé případy zcela zjevně nesprávného užití tohoto pojmu, který byl vzhledem ke své zvučnosti často zneužíván.

Na režimu, kterému dali jméno feudalita, si, jak víme, jeho první kmotři všímali především toho, co jej odlišovalo od centralizovaného státu. Odtud už nebylo daleko k rozšíření tohoto označení na všechny případy drobení společenské moci, protože k prostému konstatování

daného faktu obvykle přistupoval ještě hodnotový soud. Jelikož byla svrchovanost dostatečně velkého státu pokládána za pravidlo, jakákoli odchylka od tohoto principu musela být zjevně označena za abnormální. Už to by stačilo, abychom tento úzus, který musel nutně způsobit neúnosný zmatek, odsoudili. Někdy je ale možné narazit i na přesnější použití tohoto termínu. Roku 1783 obvinil jistý nevýznamný obecní úředník, působící jako tržní dozorce ve Valenciennes, ze zdražení potravin „feudalitu velkých venkovských vlastníků“.²⁾ A kolik kritiků později pranýřovalo „feudalitu“ bankéřů či průmyslníků! Tento pojem, zatížený více či méně neurčitými historickými reminiscencemi, měl u některých autorů poukazovat zjevně prostě na krutost moci, ale často také, méně elementárně, na zasahování hospodářských sil do veřejného života. Přitom naprosto platí, že splnutí bohatství, jež tehdy bylo především pozemkové, a autority, bylo jedním z výrazných rysů středověké feudality. To ale nezpůsobily vlastní feudální rysy této společnosti, nýbrž spíše skutečnost, že se tato společnost zakládala zároveň i na fenoménu panství.

Feudalita rovná se seniorátní systém: tato definice je mnohem starší. Nejprve se objevila v souvislosti s užíváním pojmu „vazal“. Aristokratický charakter, který tento termín získal až na základě v podstatě sekundárního vývoje, nebyl tak silný, aby pojem „vazal“ ve středověku nemohl občas označovat obyčejné pachtýře nebo nevolníky, kteří byli původně osobním charakterem své podřízenosti prvotním vazalům mnohem bližší. To, co bylo v této době pouhou významovou odchylkou, která se často vyskytovala zejména v poměrně nedokonale feudalizovaných krajích, jako byly Gaskoňsko či León, se s postupným zánikem původního chápání vazalského pouta stalo stále rozšířenějším územ. „Všichni vědí,“ píše roku 1786 Perreciot, „že poddaní pánů se ve Francii obecně označují jako jejich vazalové.“³⁾ Zároveň se prosadil zvyk nazývat navzdory etymologii „feudálními právy“ závazky, kterými byly zatíženy venkovské pachtý. Když lidé za revoluce volali po likvidaci feudality, mínili tím především likvidaci venkovského poddanství. Ale i zde musí historik uvést věc na pravou míru. Panství sice představovalo jeden ze základních prvků feudální společnosti, ale samo o sobě bylo mnohem starší než tato společnost a mělo také mnohem déle přetrvat. Pro přesnou nomenklaturu je důležité, aby obě kategorie zůstaly jasně odlišený.

Pokusme se tedy shrnout v hrubých rysech, co o evropské feudalitě v pravém smyslu slova víme z jejich dějin.

Základní rysy evropské feudality

Nejjednodušší bude, začneme-li tím, že řekneme, čím tato společnost nebyla. Ačkoli vnímala závazky plynoucí z příbuzenství jako velmi silné, nebyla bezvýhradně založená na rodu. Vlastní feudální vazby existovaly přesněji řečeno jen proto, že vazby pokrevní nebyly dostačující. Dále feudalita časově splývá s hlubokým oslabením státu, především pak jeho ochranné funkce, a to i přesto, že kategorie veřejné moci zastřešující masu drobných pravomocí existovala i nadále. Feudální společnost však byla nejen jiná než společnost rodová a společnost ovládaná státní mocí. Časově přišla až po nich a byla jimi ovlivněna. Vztahy osobní závislosti, které pro ni byly typické, si zachovaly cosi z vazeb v rámci družiny bojovníků, které tvořily v mnoha ohledech jakousi náhražku rodu, a značná část mocenských práv, uplatňovaných množstvím drobných nadřízených osob, působila jako zcizené pozůstatky „regálů“.

Evropská feudalita tedy vyplynula z náhlého rozkladu starších společností. Bez prudkého nárazu germánských nájezdů, který přiměl ke splnutí dvě společnosti, jež se původně nacházely v různých stadiích vývoje a jejichž strukturu narušil, a který zároveň nechal vyplout na povrch řadu způsobů uvažování a společenských zvyků překvapivě primitivního charakteru, by totiž byla evropská feudalita nevysvětlitelná. Definitivně se utvořila v atmosféře posledních barbarských vpádů. Jejím předpokladem bylo hluboké zpomalení společenských styků, příliš zakrnělý peněžní oběh, aby umožnil existenci placeného úřednictva, a mentalita orientovaná na hmatatelné a prostorově blízké skutečnosti. Jakmile se tyto podmínky začaly měnit, začalo odzvánět i feudální společnost.

Byla to společnost spíše nerovná než hierarchizovaná, společnost spíše nadřízených než urozených, společnost nevolníků a nikoli otroků. Kdyby v ní otroctví nehrálo tak zanedbatelnou roli, nemohly by v ní existovat skutečné feudální formy závislosti aplikované na nižší třídy. V tomto všeobecném zmatku byla role dobrodruha příliš významná, lidská paměť příliš krátká a systematickosti společenského uspořádání příliš chabá, než aby umožnila jednoznačné utvoření přísných kast.

Předpokladem feudálního systému však byla úzká podřízenost zástupu prostých lidí několika mocným. Toto zřízení převzalo od starších věků *villu* římského světa, již seniorátní, a germánskou vesnickou

občinu. Tyto způsoby exploatace člověka člověkem rozšířilo a upevnilo, a tím, že spojilo v nerozlučný svazek právo na rentu z půdy a právo vládnout, proměnilo všechny tyto prvky v panství. A to jednak ve prospěch oligarchie prelátů a mnichů, kteří měli za úkol získat přízeň nebes, a především pak ve prospěch oligarchie válečníků.

To, že mezi charakteristické rysy feudálních společností musíme zařadit takřka naprostou totožnost třídy nadřízených s třídou profesionálních válečníků, kteří bojovali způsobem, jenž se tehdy jevil jako jediný účinný, tedy jako těžkooděnci na koních, stačí prokázat i na základě velmi zběžného průzkumu. Už jsme viděli, že společnosti, kde se udržela vrstva sedláků s vojenskými povinnostmi, vazalskou strukturu a strukturu panství buď neznaly, nebo znaly jen jejich velmi nedokonalé formy: to platí například o Skandinávii nebo o královstvích asturoleónské skupiny. Příklad byzantské říše je možná ještě příznačnější, protože zdejší instituce byly poznamenány mnohem vyšším smyslem pro řízení. Od protiaristokratické reakce 7. století zde vládla, která zachovala velké správní tradice římské epochy a která se zároveň snažila řešit potřebu silné armády, vytvořila držby, zatížené vojenskými závazky vůči státu. V jistém smyslu šlo o skutečná léna, ale na rozdíl od Západu o léna pozemková, tvořená drobnými venkovskými hospodářstvími. Panovníci se od této chvíle zabývali především tím, aby tyto „žoldněřské majetky“, ostatně stejně jako drobná vlastnictví obecně, ochránili před jejich zcizením bohatými a mocnými. Na konci 11. století však přišel okamžik, kdy říše, zaskočená hospodářskými podmínkami, které stále více narušovaly autonomii trvale zadlužených sedláků, a také oslabená vnitřními rozepřemi, přestala svobodným hospodářům zajišťovat účinnou ochranu. Tím neztratila jen cenné fiskální zdroje, ale zároveň se vydala na milost magnátům, kteří nyní jako jediní dokázali sebrat v řadách svých poddaných nezbytné vojenské oddíly.

Ve feudální společnosti byla charakteristickým mezilidským poutem vazba mezi podřízeným a nejbližším předákem. Stupínek za stupínkem spojovala takto utvořená pouta jako nekonečně se větvcí řetězce ty nejprostší s těmi nejvýznamnějšími. Samotná půda se zdála být tak cenným bohatstvím jen proto, že umožňovala opatřit si odměnou za pozemky vlastní „muže“. Chceme půdu, říkali ve zkratce normanští páni, kteří odmítali dary, jež jim jejich vévoda nabízel ve špercích, zbraních a koních. A mezi sebou dodávali: „Tak si budeme moci vydržovat spoustu rytířů, zatímco vévoda už ne.“⁴⁾

Zbývalo vytvořit specifická pozemková práva, jež by byla přizpůsobena odměňování služeb a jejichž trvání by záviselo na trvání podřízeného vztahu. Řešení tohoto problému vtisklo západoevropské feudalitě jeden z jejích nejpůvodnějších rysů. Zatímco služebníci v okolí slovan-ských knížat získávali i nadále od svých vladařů svá dominia pouze jako dary, franskému vazalovi byla po jistém váhání udělována už jen léna, a to teoreticky pouze na dobu jeho života. V nejvyšších vrstvách, které se vyznačovaly úctyhodnou povinností vojenské služby, totiž vztahy závislosti získaly původně formu svobodně smlouvaných dohod mezi dvěma žijícími osobami, stojícími tvář v tvář. Právě nutnost takového osobního kontaktu dodávala těmto vazbám to nejlepší z jejich morální hodnoty. Čistotu tohoto závazku však záhy porušily nejrůznější prvky: dědičnost, přirozená pro společnost, kde byl rod i nadále velmi pevně semknut, dále praxe „oblenění“, kterou si vynutily hospodářské podmínky a která vedla spíše k zatížení půdy služebními povinnostmi než k zavázání člověka věrností, a konečně a především vícečetnost homagií. Lojalita oddaného byla v řadě případů stále významnou silou. Jakožto výsadní společenský tmel, který měl spojovat různé skupiny napříč celým společenským žebříčkem, předcházet rozdrobení moci a ukončit chaos, se však ukázala jednoznačně jako neúčinná.

Na tom, jak nesmírný význam se těmto vazbám přisuzoval, bylo od začátku cosi umělého. Všeobecné rozšíření těchto vztahů bylo ve feudálních dobách dědictvím umírajícího státu, státu Karlovců, který chtěl bojovat proti společenskému drobení prostřednictvím jedné z institucí, jež se z tohoto drobení zrodila. Hierarchie závislostí totiž byla sama o sobě nepochybně schopna soudržnosti státu posloužit. O tom svědčí anglonormanská monarchie. K tomu však bylo zapotřebí centrální autority, jíž by stejně jako v Anglii pomáhal ani ne tak samotný výboj, jako spíše současný výskyt nových hmotných a materiálních podmínek. V 9. století byl však rozkladný tlak příliš silný.

V prostoru západoevropské civilizace vykazuje mapa feudalitě několik rozsáhlých prázdných ploch: Skandinávský poloostrov, Frísko a Irsko. Možná je ještě důležitější konstatovat, že feudální Evropa nebyla všude feudalizována do stejné hloubky ani stejně rychle a především nikde úplně. V žádné zemi se venkovské obyvatelstvo nepodřídilo vazbám osobní a dědičné závislosti bezvýhradně. Téměř všude, i když v různých krajích v mimořádně proměnlivém počtu, existovaly i nadále větší či menší alody. Kategorie státu nikdy zcela nezanikla a tam,

kde si zachovala největší sílu, se lidé stále označovali za „svobodné“ ve starém smyslu slova, protože byli závislí jen na panovníkovi a jeho zástupcích. V Normandii, dánské Anglii a ve Španělsku se udržely skupiny sedláků-válečníků. V rámci institucí božích mírů žila vzájemná přísaha, která byla zcela opačného charakteru než přísahy podřízenosti a která se vítězně prosadila v komunách. K osudu společenských institucí nepochybně patří to, že se vždy realizují jen částečně. Nevybočovala snad v evropské ekonomice počátku 20. století stále řada podniků z tohoto jednoznačně kapitalistického schématu?

Jak by zhruba vypadala feudální mapa, o níž jsme začali před okamžikem uvažovat? Nejhustěji by byl vyšrafován prostor mezi Loirou a Rýnem a v Burgundsku na obou březích Saóny. Ten by se v 11. století dílem normanských výbojů rozšířil náhle až do Anglie a jižní Itálie. Kolem tohoto centrálního jádra by sytost barvy ustupovala téměř rovnoměrně až k Sasku a především k Leónu a Kastilii, kde by bylo šrafování mimořádně řídké. V nejvýrazněji vyznačené zóně snadno rozpoznáme kraje, kde byl vliv karlovských reforem nejsilnější a kde mísení romanizovaných a germánských prvků, hlubší než jinde, nepochybně úplněji rozložilo strukturu obou společností a zároveň umožnilo rozvoj mimořádně starých zárodků pozemkového panství a osobní závislosti.

Řez srovnávacími dějinami

Jaké tedy byly základní prvky evropské feudality? Zřejmě to byla podřízenost sedláků, dále namísto obvykle neuskutečnitelného vyplácení mzdy široké užití držby, spojené se službami, což je v přesném smyslu slova léno, dále pak nadvláda třídy specializovaných válečníků, pouta poslušnosti a ochrany, která spojují člověka s člověkem a která v této válečnické třídě získávají mimořádně čistou podobu vazaloty, a konečně uprostřed všech těchto prvků a navzdory jim přežívání jiných druhů uskupení, totiž rodového a státního, z nichž to posledně jmenované mělo v průběhu druhého feudálního věku získat novou sílu. Stejně jako všechny jevy popsané onou vědou o věčné změně, kterou je historie, nesla jistě i takto charakterizovaná struktura specifické známky vlivu doby a prostředí. Ale stejně jako se vzájemně podobají klany s ženskou či mužskou filiací či některé formy hospodářských podniků, jež se vyskytují ve velmi odlišných civilizacích, je možné, že kultury odlišné od té naší prošly podobným stadiem, jaké jsme právě popsali. Pokud je to

pravda, zasloužily by si být v průběhu této fáze označovány jako feudální. Takto chápané komparativní úsilí však zjevně překračuje síly jediného člověka. Omezím se tedy na jediný příklad, který nám umožní udělat si přinejmenším představu o tom, jak by mohl vypadat takový výzkum v povolanějších rukou. Tento úkol mi usnadní vynikající studie, které už nesou punc té nejzdravější srovnávací metody.

Ve vzdálené historii Japonska tušíme existenci společnosti, tvořené pokrevně spřízněnými skupinami či skupinami, jež se za takové pokládaly. Na konci 7. století našeho letopočtu zde byl pod čínským vlivem nastolen státní režim, který usiloval podobně jako naši Karlovi o jakýsi morální patronát nad poddanými. V 11. století konečně začíná období, jež se obvykle označuje jako feudální a jehož nástup časově splývá, v souladu s nám již známým schématem, s určitým zpomalením hospodářské směny. I zde stejně jako v Evropě „feudalita“ předcházely dvě velmi odlišné společenské struktury a feudalita si stejně jako u nás zachovala hluboké známky vlivu obou z nich. Monarchie, jež byla, jak už jsme viděli, více oddělena od vlastní feudální stavby, protože hierarchie homagií nesahala až k osobě císaře, zde z právního hlediska zůstala teoretickým zdrojem veškeré moci. A i zde se drobení mocenských práv, které podporovaly velmi staré tradice, prezentovalo oficiálně jako série neoprávněných zásahů do pravomocí státu.

Nad vrstvu sedláků se povznesla třída profesionálních válečníků. Právě v tomto prostředí se po vzoru vztahů ozbrojeného družiníka k jeho předákovi rozvinuly vazby osobní závislosti, které tak měly zřejmě už od počátku mnohem silnější třídní charakter než evropská „podřízenost“. Tyto vazby byly stejně jako v Evropě hierarchizované. Japonská vazalita však byla mnohem víc než ta naše aktem podřízení se a mnohem méně dohodou. Byla také mnohem přísnější, protože nepřipouštěla podřízenost vůči více pánům. Jelikož bylo třeba tyto válečníky nějak živit, rozdávaly se jim držby velmi podobné našim lénům. Někdy se dokonce podobně jako v případě našich „znovuudělených“ lén udělovaly pozemky, které byly původně součástí dědictví jejich domnělého příjemce. Tito bojovníci přistupovali na obdělávání půdy samozřejmě stále méně ochotně, tedy až na několik výjimek. V Japonsku totiž až do konce feudální éry existovaly ony mimořádné případy venkovských *vavassores*. Vazalové tedy žili především z rent od svých vlastních pachtýřů. Bylo jich však příliš mnoho, zjevně mnohem víc než v Evropě, než aby zde v jejich prospěch mohla vzniknout dominia se silnými

pravomocemi nad poddanými. Dominia se prosazovala pouze v rukou magnátů a církevních institucí. A i tak byla poměrně vzácná a bez přímých hospodářských rezerv, takže připomínala spíše zárodečná panství anglosaské Anglie než panství v západoevropských krajích s rozvinutou feudální strukturou. Na této půdě, kde představovala zavlažovaná rýžová pole převažující druh pěstitelství, byly technické podmínky příliš odlišné od evropských praktik, než aby i podřízenost venkovského obyvatelstva nezískala specifické formy.

Tento nástin, jistě příliš stručný a v hodnocení odlišností mezi oběma společnostmi nedostatečně přesný, snad i přesto dovoluje vyslovit jeden jednoznačný závěr. Feudalita nebyla „udalostí, k jaké ve světě došlo jen jednou“. Touto fází prošlo – i když s nevyhnutelnými a hlubokými rozdíly – vedle Evropy i Japonsko. Překonaly ji i jiné společnosti? A pokud ano, pod vlivem jakých příčin a případně jakých společných příčin? To je tajemství, které snad odhalí příští studie. Byl bych rád, kdyby tato kniha vyvolala v badatelích otázky a připravila tím cestu výzkumu, který ji v mnohém překoná.

2. POZDNÍ PROJEVY EVROPSKÉ FEUDALITY

Trvání a návraty

V polovině 13. století se evropské společnosti definitivně odvrátily od feudálního modelu. Jakožto pouhý moment trvalého vývoje, k jakému dochází ve společenství nadaném pamětí, však žádný společenský systém nezaniká náhle ani beze zbytku. Feudalita měla i své pozdní projevy.

Seniorátní systém, který feudalita ovlivnila, ji přežil, ostatně s řadou vzestupů i pádů, které zde není naším úkolem řešit. Jakmile však tento systém přestal náležet do celé sítě mocenských institucí, které s ním byly úzce propojeny, nutně začal poddanskému obyvatelstvu připadat stále méně srozumitelný, a tudíž i stále méně přijatelný. Ze všech forem závislosti bylo pro feudalismus nejcharakterističtější nevolnictví. To se ve Francii udrželo až do revoluce, i když se hluboce proměnilo a stalo se spíše pozemkovým než osobním. Kdo si tehdy ještě vzpomněl, že mezi lidmi, podléhajícími odúmrti, byli jistě i tací, jejichž předkové se kdysi sami „darovali“ nějakému ochránci? A kdyby byla tato vzdálená vzpomínka stále živá, ulehčila by snad nějak těmto lidem toto anachronické postavení?

S výjimkou Anglie, kde následkem první revoluce v 17. století zanikly veškeré rozdíly mezi rytířskými lény a ostatními držbami, trvaly vazalské či feudální povinnosti spojené s půdou buď stejně dlouho jako seniorátní systém, jako ve Francii, nebo po dobu o něco málo kratší, jako v Prusku, kde se v 18. století přistoupilo k obecné „alodizaci“ lén. Státy, které nyní dokázaly jako jediné využít hierarchie závislostí, se této zbraně, kterou jim feudalita dala zjevně do rukou, vzdávaly jen velmi pozvolna. Ještě Ludvík XIV. svolal několikrát vazalskou hotovost. V případě vlády, jíž chyběli vojáci, to však byl už jen zoufalý podnik, ne-li přímo příležitost k získání finančních prostředků z pokut a poplatků za zproštění vojenské povinnosti. Od konce středověku si totiž ze všech prvků spojených s lénem zachovaly nějakou praktickou hodnotu jen sankce za neplnění lenních povinností a specifická pravidla následnictví na lenním panství. Vzhledem k tomu, že už neexistovali domácí vazalové, bylo nyní homagium všeobecně spojeno s vlastnictvím nějakého pozemku. Jeho obřadnost, jakkoli se mohla právníkům ovlivněným novověkým racionalismem jevit „zbytečnou“,⁵⁾ měla pro šlechtickou třídu, přirozeně tíhnoucí k zachování etikety, i nadále značný význam. Samotný rituál, který měl kdysi tak hluboce lidský rozměr, už ale sloužil pouze ke konstatování přesunu majetku, který byl podle jednotlivých okruhů zvykového práva zdrojem více či méně výnosných pravomocí. Tyto mimořádně sporné „feudální otázky“ zaměstnávaly právní vědu a poskytovaly působivá témata hojně literatuře z pera teoretiků i praktiků práva. To, že byla tato stavba už značně zastaralá a že výnosy, jež od ní očekávali jednotliví leníci, byly vesměs poměrně nízké, ve Francii nic nedokazuje lépe než její snadné zhroucení. Zatímco zánik seniorátního systému si vyžádal značné a opakované úsilí a závažně narušil rozdělení majetků, zánik léna a vazalů se jevil jako nevyhnutelné a téměř bezvýznamné završení dlouhé agonie.

Ve společnosti, která stále trpěla mnoha konflikty, však byly i nadále cítit důsledky potřeb, jež kdysi vzešly ze starých praktik života v bojovnícké družině a později z praxe vazalů. Jedním z nejpodstatnějších důvodů, které vyvolaly vznik rytířských řádů, jež byly ve 14. a 15. století zakládány v tak hojném počtu, byla nepochybně snaha panovníků připoutat si mimořádně pevnými pouty skupinu věrných vysokého postavení. Rytíři svatomichalského řádu králi podle statut Ludvíka XI. slibovali, že mu budou „plně a upřímně oddáni“ a budou mu věrně sloužit v jeho spravedlivých válkách. Byl to ostatně stejně marný pokus